

בספרות אגדה א' (תשס"ב), עמ' 11-12, מובא גם המקור בארמית, וגם ספרות נבחרת.

רבי עקיבא ובתו

יצחק כהן

אגדות חז"ל מצטיינות בלשון קצרה, חסכנית ומכווצת, שמזמינה מיד שאלות תוכניות וטקסטואליות העולות זו בצד זו וגם זו מתוך זו, וכך נפתחת ונפרשת היריעה הרחבה של הטקסט. הפענות הנכון יושג, דרך שיטה, כמציאת תשובה אחת שיהיה בה משום פתרון אחד לקשיים כולם.

הסיפור שלפנינו מובא בגמרא בעקבות השאלה האם יש ממש באסטרולוגיה, והגמרא מביאה דעות של כמה מגדולי החכמים שלא האמינו באסטרולוגיה ולא האמינו לאסטרולוגים, לפחות במה שנוגע לעם ישראל. ואכן המדרש פותח באומרו שגם מר' עקיבא ראייה לכך ש"אין מזל לישראל".

שבת קנו ע"א-ע"ב:

איתמר, רבי חנינא אומר: מזל מחכים, מזל מעשיר, ויש מזל לישראל.

[1] רבי יוחנן אמר: אין מזל לישראל.

ואודא רבי יוחנן לטעמיה, דאמר רבי יוחנן: מגיין שאין מזל לישראל – שנאמר "כה אמר ה' אל דרך הגוים אל תלמדו ומאתות השמים אל תתחזו כי יחתו הגוים מהמה" (ירמיהו י ב) – גויים יחתו, ולא ישראל.

[2] ואף רב סבר אין מזל לישראל

[3] ומדרשמואל נמי, אין מזל לישראל...

[4] ומדרבי עקיבא נמי, אין מזל לישראל...

האומנם מסיפורנו עולה שר' עקיבא סבר ש"אין מזל לישראל"? הרי הסיפור מעיד עליו ש"היה דואג לדבר הרבה" מדבריהם של הכלדיים, ואם "אין מזל לישראל" ואם אין ממש בנבואת כלדיים, מה מקום לדאגתו? ואם יש ממש בדבריהם מדוע השיא ר' עקיבא את בתו, הרי בכך חרץ הוא עצמו את דינה? בידו היה להימנע מלהשיאה, ולהשאירה בחיים.

ראוי לתת את הדעת לדבריהם של הכלדיים בסיפור הזה. אין "נבואתם" כאן נבואה אסטרולוגית אופיינית. האסטרולוגים האמינו שמערך הכוכבים בתאריך מסוים וכשעה מסוימת חורץ את גורלו של האדם, וקביעתם היא בעלת אופי דטרמיניסטי: כך נגזר. אבל כאן הם תולים את הגזירה לא בתאריך ולא במערך הכוכבים במועד מסוים, כי אם באירוע בחיי הבת חופתה היא שתגזור את דינה, ואם לא תינשא לא יאונה לה כל רע.

1 לְרַבִּי עֲקִיבָא הָיְתָה בֵּית.

אָמְרוּ לוֹ הַכְּלָדִיִּים: אוֹתוֹ הַיּוֹם שְׁנִכְנַסְתָּ לְבֵית הַחֲפָה,

מְכִישׁ אוֹתָהּ נְחֹשׁ, וְהִיא מֵתָה.

הָיָה דוֹאֵג עַל הַדְּבָר הַרְבֵּה.

5 אוֹתוֹ הַיּוֹם, נִמְלָה אֶת הַמְּכַבְּנָה, נִעְצָה אוֹתָהּ בְּסֶדֶק,

קָרָה שְׂיִשְׁבָּה [= שְׁנַנְעָצָה] בְּעֵינֵי שֶׁל נְחֹשׁ.

בְּבִקְרָה, כְּשֶׁנִּמְלָה אוֹתָהּ, נִסְרַד וּבָא הַנְּחֹשׁ אַחֲרֶיהָ.

אָמַר לָהּ אָבִיהָ: מַה עָשִׂיתְּ?

אָמְרָה לוֹ: בְּעָרֵב בָּא עֵנִי, קָרָא בְּפִתְחָהּ, וְהָיוּ מְרוֹדִים כָּל הָעוֹלָם בְּסַעֲדָהּ,

10 וְאֵין שׁוֹמֵעַ לוֹ.

קָמְתִי, נִמְלָתִי אֶת מְנָתִי שְׁנַתַּחֵם לִי, וְנִתְתִּיף לוֹ.

אָמַר לָהּ: מַצֵּה עָשִׂיתְּ.

יָצָא רַבִּי עֲקִיבָא וְדַרְשׁ: "וּצְדָקָה תַצִּיל מַמּוֹת" (משלי י, ב).

וְלֹא מִמִּיתָה מְשַׁנָּה, אֲלֵא מִמִּיתָה עֲצָמָה.

ואם בכל זאת הדברים תלויים במעשה, למה בחתונה דווקא? מה הקשר בינה ובין מות הכלה?

כבר ציינו את ההימנעות מכל אריכות דברים בדברי האגדה, ולפיכך יש לשאול מדוע האריכו חכמים בלשונם במקומנו – "באותו היום שתיכנס לבית חתונתה יכיש אותה נחש ותמות" – די היה להם לומר "ביום חתונתה תמות". הרי זהו העיקר, זהו הגורל, ולמה ציינו חכמים שהבת תמות מהכשת נחש דווקא? סכנת המיתה היא הגורמת לדאגה הקשה ולא אופן המיתה.

הנחש ארב לכלה כליל חופתה, ואולם במפתיע, בבלי דעת, היא הרגה אותו. אך למה במכבנה דווקא? ומדוע ננעצה זו בעינו של הנחש?

האם נודעת משמעות מיוחדת לעובדה שהנחש ארב בקיר ולא הסתתר במקום אחר? האם צירוף מקרים כאן, כלשון האגדה "איתרמי" (הודמן, קרה), או כוונה עמוקה, שפרטי הסיפור, משיתפענחו, יעמידונו עליה.

הכלה יוצאת בבוקר, אוחות במכבנה הנעוצה בעינו של הנחש, וזה נסרך אחריה, והיא אינה תמהה – אביה הוא השואל ותמה "מה עשית". את שאלתו של ר' עקיבא אפשר לפרש במשמעות אחת: כיצד פגעת בנחש ויכולת לו; ובמשמעות שנייה, עמוקה יותר: מהו המעשה שעשית, אשר בזכותו ניצלת מפגיעתו של הנחש ואף יכולת לו.

מן הסיפור עצמו אין לדעת מה היתה כוונתו של ר' עקיבא, אבל ברור מה הבינה הבת: חשוכה מעידה שהבינה את שאלתו במשמעות השנייה: "מהו המעשה אשר בזכותו ניצלת". קשה מכולן היא השאלה העולה מתיאור האירוע כליל החתונה: בא עני, קרא בפתח הדלת, והיה טרוד כל העולם בסעודה ואין שומע לו. גם כאן ריבוי הפרטים בסיפור קצר כל כך אומר דרשני: העני הזה בא, עומד ומצפה שעמידתו בפתח תעורר את רחמי המסובים השמחים, ואולם איש אינו רואה; העני קורא וזועק ואיש אינו שומע. הכל – המארחים והאורחים עמהם – טרודים בסעודה.

האחת שראתה ושמעה, וגם הגיבה, היתה הכלה. היא, שהחתונה חתונתה והסעודה סעודתה – ומי טרוד בערב זה יותר ממנה – דווקא היא קמה ולקחה את מנתה שניתנה לה ונתנה אותה לעני הרעב. והיכן היו הכל? כיצד לא הבחינו לא אביה, לא אמה, לא חתנה ולא איש מן המסובים, בקומה ובשובה; מנתה המיוחדת לה ניתנת לעני העומד בפתח, ואין רואה. בין המסובין היו ודאי גם חכמים, והיכן היו כולם?! הכלה מספרת כמשיחה לפי תומה – ובדבריה המפתח להבנת האגדה כולה, אמירתה ומסריה. "כל העולם" טרוד בסעודה – הכל שקועים בעצמם ואין דעתם פנויה להבחין במצוקת העני שבפתח.

כאן נעוצה הביקורת שהאגדה מפנה כלפי המסובים החוגגים. הם התכנסו לקיים מצווה, לשמח חתן וכלה, וכולם שקועים היו בסעודת מצווה – ובאותה שעה הם לא היו רגישים כלל אל הזולת, לא הבחינו במצוקתו, לא ראו אותו ולא שמעו את קריאתו.

כזכור, הכלדיים לא תלו את גורלה של בת ר' עקיבא במערך הכוכבים כי אם באירוע בחייה, בחתונתה, ומסתבר גם כמה שעתיד להתרחש בה. הם הזהירו ואמרו שיום שמחתה, שמתה שלה ושמחת האחרים בה – יהיה גם יום אסונה, יום מיתתה. הדברים נשמעים לכאורה כנבואת גורל קודרת, טרגית, עיוורת, אבל רק לכאורה. מול תפיסה אסטרולוגית-גורלית מעמידה כאן האגדה סדר עולם מוסרי, מתוקן: לא הגורל העיוור ולא המקריות קובעים את חיי האדם, אלא מעשיו, וגם מחדליו, הם שקובעים. היסח הדעת, חוסר הרגישות, האטימות לסבל הזולת, לזעקת הדל, מתוך טירדה והשתקעות בשמחתם שלהם, הם שעלולים להביא לעונש החמור.

מערך הסמלים באגדה זו נותן ביטוי ציורי למשמעות המוסרית של הסיפור. הנחש מסמל את הפיתוי, את החטא את הרוע – "הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המוות" (בבא בתרא טז ע"א) – והוא מסתתר בסדק שבקיר. הקיר מסמל את המחיצה, החציצה – הוא סוגר על האדם וחוצץ בינו ובין החוץ, הוא ביטוי לאטימות. אכן יש בו סדק – אפשרות של פתיחות – אבל בסדק הזה אורב הנחש, החטא: חוסר הרגישות למצוקת הזולת. הכלה פגעה בעינו של נחש, והיא פגעה בו במכבנה. המכבנה היא סיכה האוספת את הגלימה, את הבגד, סביב הגוף, או אוספת את השיער. במכבנה האשה נעזרת כדי לעטות על עצמה בגד, לכסות את עצמה. הסרתה של המכבנה, וממילא התגלוחה של האשה, משמעה עמידה מול האמיתיות של עצמה, של אישיותה, של עצמיותה – ללא כיסוי של הבגד שיש בו משום הסתרה.

בערב, בשעה שכל העולם היה טרוד בסעודה, גילתה הכלה את האני הרגיש האמיתי, המוסרי, הפתוח והמקשיב לסבלו של הזולת, בשונה ובמנוגד לחוסר הרגישות שגילו כל האורחים בחתונה. בחתונה זו ארב החטא כנחש האורב בסדק שבקיר. ברגישותה, בפתחותה ובהקשבתה, ניצחה הכלה והכניעה את הנחש, ועמדה במבחן שכל האחרים לא עמדו בו. ר' עקיבא בגדולתו המיוחדת הבין בוודאי שאין דברי הכלדיים גזירה עיוורת, ולא ראה ב"נבואתם" דטרמיניזם שאין לשנותו. אבל ראה בדבריהם משום אזהרה: החטא רובץ לפתח (כנחש הזה האורב בקיר), והיה דואג לדבר מאד – דווקא משום שידע וסבר ש"אין מול לישראל", היתה דאגתו נתונה להכין את בתו, לחנכה, לכוונה להיות ראויה לחיים. ומשום שכך הבין את הדברים לא נמנע מלהשיאה; ומשום כך, כאשר שאל אותה "מה עשית" היתה כוונתו לשאול מהו המעשה המוסרי הראוי, שבזכותו יכולת לנחש. וכך אומנם הבינה הבת את השאלה. בתו, הכלה, ניצחה את היצר-הנחש-החטא ובמעשה זכתה לחיים. ר' עקיבא, שקבע "ואהבת לרעך כמוך זה כלל גדול בתורה"¹, קיבל פה חיזוק ואישוש לעמדתו: יש במעשי האדם כדי לקבוע את עתידו ואף לשנות את הגזרה – ובמודגש בצדקה: כמה שבין אדם לחברו.

1 ירושלמי נדרים פ"ט ה"ד, מא ע"ג; בראשית רבה כד ז, מהדורת תיאודור ואלבק עמ' 237.

ראוי לתת את הדעת על כמה דרכים של עיצוב בסיפור זה. כאמור, השימוש בסמלים המצטרפים ובונים מערך משמעות אחד בולט פה מאד, אך גם לעיצוב הלשוני יש תפקיד חשוב בהבנת המסר של האגדה. דבריה של הבת מעמידים הנגדה שיטתית: אני ואתם, נתינה כנגד נתינה. כינוי הגוף של המדברת, לשון "אני", חוזר בדבריה תמש פעמים: "קמתי", "ולקחתי", "מנתי", "שנתתם לי", "ונתתיה לך". יש בדבריה אמירה ברורה: אני נהתי בשונה מכם; אתם נתתם מנה לי – ואני נתתיה לו, לעני הקורא בפתח. גם ריבוי הפעלים כדברי הבת מדגיש זאת: "קמתי", "לקחתי", "נתתם", "ונתתיה". ריבוי זה מדגיש את ערנותה ופעילותה של הבת כנגד הסבילות וחוסר הרגישות של הסביבה. כך תוסבר אריכות הדברים היתרה לכאורה, שאינה אופיינית ללשון האגדה, אבל פה היא חלק מן המסר.

3. אלכסנדר מקדון (בראשית רבה, פרשה לג א) – התרגום מארמית בספרות אגדה א' (תשס"ב), עמ' 13-15, מובא גם המקור בארמית, וגם ספרות נבחרת.

- 1 אֶלְכָסְנַדְרוֹס מְקַדוֹן הִלְךְ אֶצֶל מַלְכוֹת קְצִינָא לְאַחוּרֵי הָרִי חִשְׁדָּה שְׁלַח־שָׁדָה.
יָצָא, נִשְׂאָו לֹו פְרוֹת זָהָב בְּתוֹךְ קַעֲרַת זָהָב.
אָמַר לָהֶם, וּלְמִמּוֹנְכֶם אֲנִי צָרִיד?
אָמְרוּ לוֹ: וְלֹא הָיָה לְךָ מָה לְאָכַל בְּאַרְצְךָ, שְׂבָאָת לְךָ אֱלִינוּ?
5 אָמַר לָהֶם: לֹא נִצְנַכְתִּי לְדַעַת אֱלֹא בִיצַד אֲתֶם דְּנִים.
בְּשִׁישָׁב אֶצְלָם, בָּא אֶדְם אֶחָד קָבַל עַל חֲבֵרוֹ.
אָמַר: אִישׁ זֶה מְכַר לִי חוּרְבָה אַחַת וּמִצְאָתִי בָּהּ אוֹצֵר –
חוּרְבָה קְנִיתִי, אוֹצֵר לֹא קְנִיתִי.
זֶה שְׂמֵכֵךְ אָמַר: חוּרְבָה וּמָה שְׂבָחוּכָה מְכַרְתִּי.
10 אָמַר לְאַחַד מֵהֶם: יֵשׁ לְךָ בֶן זָכָר?
אָמַר לוֹ: הֵן.
אָמַר לְאַחַר: יֵשׁ לְךָ בַת?
אָמַר לוֹ: הֵן.
אָמַר לוֹ: לְךָ הַשָּׂא אֵת זֹאת לָזָה וְיִהְיֶה הַמָּמוֹן לְשִׁנְיָהֶם.
15 רְאוּרוּ יוֹשֵׁב תְּמָה.
אָמַר לוֹ: מָה, לֹא דְנָתִי הֵיטֵב?
אָמַר לוֹ: הֵן.
אָמַר לוֹ: אֵלֹו הָיָה אֶצְלְכֶם, בִּיצַד הָיִיתֶם דְּנִים?
אָמַר לוֹ: הוֹרְגִים אֵת זֶה וְאֵת זֶה וְהַמְלָכוֹת נוֹטְלֹת מִמּוֹן שְׁנִיָּהֶם.
20 אָמַר לוֹ: יֵשׁ אֶצְלְכֶם נָשִׁים וְיֹרֵד?
אָמַר לוֹ: הֵן.
יֵשׁ אֶצְלְכֶם שְׂמֵשׁ זֹרְחָת?
אָמַר לוֹ: הֵן.
יֵשׁ אֶצְלְכֶם בְּהֵמָה דְּקָה?
25 אָמַר לוֹ: הֵן.
אָמַר לוֹ: תִּפְחֵ רוּחֹו שֶׁל אִישׁ זֶה –
שְׂלֹא בְּזוֹחֲכֶם מְטוֹרֹת יוֹרְדִים עֲלֵיכֶם, וְלֹא בְּזוֹחֲכֶם הַשְּׂמֵשׁ זֹרְחָת עֲלֵיכֶם,
אֱלֹא בְּזוֹחֹת הַבְּהֵמָה הַדְּקָה,
שְׂכָתוֹב "אֶדְם וּבְהֵמָה תוֹשִׁיעַ ה'" (תהלים לו, ז) – אֶדְם בְּזוֹחֹת בְּהֵמָה תוֹשִׁיעַ ה'.